

המדור הבינתחומי - משפט וספרות: "הפואטיקה של הטאטוא" - חלק א'

רועי גיא-גרין*

שופטים וסופרים משתמשים בטכניקות רטוריות בכדי שלא לחשוף את דיעותיהם הפוליטיות. במאמר זה בחלקו הראשון נברר את חשיבותה של הרטוריקה ככלי "טאטוא" ספרותי ונפרט ביטויים ליישומה הלכה למעשה בספרות הישראלית. החלק השני במאמר, אשר יובא בגליון הבא, יתמקד בהיבט המשפטי של הסוגייה ובקשר שבין פואטיקה, רטוריקה ופרשנות משפטית.

ומשנה תהליכים קשים ובעייתיים בחברה בה הוא חי. לפי דבריו של דויד גרוסמן ויורם קניוק שאביא בהמשך – סופר שלא מביע את דעותיו הפוליטיות, השנויות במחלוקת – נמצא באי שקט מצפוני.

אולם, למצער, לעיתים מתהפכות היוצרות – ושופטים מביעים דעה פוליטית אישית (או דעה שנויה במחלוקת), בעוד שסופרים מטאטאים את דעותיהם מתוך חשש להביע עמדה שנויה במחלוקת, מתוך חשש מתגובת החברה לדעותיהם (או גרוע מכך – תגובת ביהמ"ש, כמו במשל של איין ראנד, ובפרשת קסטנר, שאביא בהמשך).

בעשותם כן, נוטלים הסופרים מן השופטים, כפי שאדגים, את הרטוריקה הנייטרלית האופיינית להם – ומאמצים אותה בכתבתם; בעוד שהשופטים נוטלים מן הסופרים את הרטוריקה החופשית, מביעת הדעה האישית, מאמצים אותה בכתבתם – ומתנתקים מן הכתיבה המשפטית המדעית-נייטרלית.

במאמר אשתמש במשל של איין ראנד בספרה "כמעין המתגבר",

במאמר זה בחרתי לעסוק בתפר רטורי שבין משפט לספרות. אני מעוניין לבחון את השאלה: "האם שופטים וסופרים משתמשים באותם כלים רטוריים, בכדי להימנע מלהשמיע דעתם בנושאים פוליטיים וציבוריים?" (כלומר, "לטאטוא" אותן אל מקום שבו לא יישמעו ולא ייראו, להחביאן?) לעניות דעתי, סופרים ושופטים אכן משתמשים באותם כלים רטוריים, ואני אסביר.

אצל השופט – "טאטוא" דעותיו האישיות הוא מחוייב המציאות, שכן הוא אמור לפתור מחלוקות, ולא ליצור אותן במו ידיו. כגוף דמוקרטי – הוא מייצג את ההסכמה החברתית המלאה, ועליו להיצמד אך ורק אליה – שכן הוא לא נבחר לייצג את דעותיו האישיות, כמו הפוליטיקאי, למשל, ואין לו את חירות הסופר להביע דעתו – שזכתה למעמד של ערך דמוקרטי בישראל.

הסופר רשאי להביע איו דעה שיחפוץ, הגם שנויה במחלוקת ציבורית וערכית קשה – ובעשותו כן הוא ממלא חובה מצפונית כלפי עצמו –

בנושאים פוליטיים, או חברתיים שנויים במחלוקת.⁴ ספרו של דויד גרוסמן "דו קרב", עוסק בידידות בין נער לבין אדם מבוגר, ופיוס לאחר יריבות של שנים ביניהם, סביב אותה גברת. גם בו, לא מצאתי עיסוק בנושאים פוליטיים.⁵

אני חושב שרק לאחר שהתבססו במרכז המפה הפוליטית, סופרים לוקחים לעצמם את החירות להשמיע דעתם בנושאים שנויים במחלוקת. כך למשל, גרוסמן מתאר תהליך של עיסוק בנושאים "אוניברסליים" (כגון אהבה) ורק מאוחר יותר – כתיבת ספרים "פוליטיים".⁶ רק לאחר ש"הקרקע בשלה" מבחינתו – הוא הרשה לעצמו לנקוט עמדה פוליטית של ממש. לדעתי, התופעה הזו נובעת מתוך הצורך להגיע מ"שולי המפה הספרותית", אל "מרכז המפה הספרותית". ה"מיינסטרים", או מתוך רצון להפוך: "מי שמאכלס (את מרכז המפה – ר.ג.) כמקובל",⁷ בלשונה של פרופ' רות קרטון בלום, לפני "שבירת הכלים".

"טאטוא" מבחינתי, משמעותו חוסר עיסוק גמור, או לחלופין חוסר עיסוק אמיתי בנושאים ערכיים; אלא במקום זאת – טאטואם "מתחת לשטיח", למקום בו הם לא נשמעים ולא נדונים. כנראה בגלל התגובות הקשות, והמחיר הקשה שיש לשלם עבור הבעת דעות – ברגע ש"השד הפוליטי יוצא מן הבקבוק".

המחיר הרלוונטי ביותר שֶׁסוֹפֵר עלול לשלם, לדעתי, על הבעת דעה פוליטית, נמצא במפורש בספרה של איין ראנד: נידוי כלכלי וחברתי. לא תמיד מדובר בנידוי של ממש, אבל בהחלט באבדן קוראים (ופרנסה). לכן גוף או סופר שמתיימר להיות "ממלכתי" – עלול לאבד את הלגיטימציה הציבורית שלו, ברגע שייצא מחיק ההסכמה החברתית, או להיות נדון להימצא בשוליים, כמו גיבוריה של איין ראנד. בספרה של פרופ' קרטון בלום, כאשר הוא עוסק בתגובות של הסובבים אותו לכתיבתו, מציינ יורם קניוק את ה"מקובל".⁸ הוא מציינ כדוגמא את המשפט הידוע "לא בבית ספרנו".⁹ התגובה לה זכה, לטענתו, לספרו "אדם בן כלב", נעה בין תעוב לאדישות, וזכתה להתעלמות מצד הקהל הישראלי. לספרו "היהודי האחרון", נדרשו לטענתו "קוראים בעלי תעוזה". ספר אחר שלו לטענתו "לא הובן על ידי המבקרים".¹⁰ כאשר קניוק מתאר את אלתרמן, הוא טוען ש"אלתרמן, שהיה פנטסטי בשיריו, התחפש לאיש אפור שנראה כל חייו כמו פקיד".

קניוק מדבר על אלבר קאמי, כהשפעה שגרמה לו להכיר בבחירות מוסריות, אתיות ואישיות, ש"סותרות את ההיגיון". הוא מדבר על תקופות קשות, "של ניסיון לדעת ולהבין איך אני מרגיש, ולא כפי שמכתיבים התנאים והחברה הלוחצת". הוא מצטט את בתו, שטוענת כי "כתיבה היא לגיטימציה לאבסורד". הוא מעריץ אנשים "שהיו גדולים מן החיים, ושהכריעו כנגד סביבתם שעמדו לבדם מול דת הרוב העוין ובעומק לבבם ידעו לנהוג על פי הבנת צדקתם מול הצדק המוסכם של סביבתם הקרובה שלחמה בהם".

בכתיבתו של קניוק מצאתי גם מאטפורה לאותן תגובות לא סובלניות של החברה הישראלית, שגורמות לסופר "לטאטוא" רעיונות שנויים במחלוקת. מצאתי אותה, בין השאר, בספרו "נבלות". שם הגיבור מקים "מחתרת צודקת נגד העוול".¹¹ המחתרת מסתובבת ויורה בכל מי שמתנהג בצורה שלא מתיישבת עם תפישת עולמה; הביטוי המובהק ביותר ל"אפס סובלנות". בין האנשים שהוא לא סובלני כלפיהם (ויש הרבה): שמאלנים,¹² ערבים ופעילי זכויות אדם ואזרח, ועוד – והכל ברוח מיליטריסטית, משל לחברה הישראלית המיליטריסטית, ששפת הכוח ודיכוי הדעה השונה שולטת בה.

פרק שני: כיצד מבוצע הטאטוא הלכה למעשה – קווים מאפיינים:

קיים הבדל מהותי בין כלי רטורי "מדעי" או "ספרותי", לבין הבעת דעה שנויה במחלוקת.

ברמת הפשטה גבוהה יותר, אני מוצא ביטוי מדויק להבדל זה, באבחנתו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ' ז"ל, בין "רשות הרבים", ל"רשות היחיד".¹³ לשיטתו של פרופ' ליבוביץ' המנוח, "רשות היחיד" היא תחום חיים ותפישתו, שבו למושג "נכון" "מוסכם", אין משמעות. שכן הם נוגעים

בספריהם של הסופרים חיים באר, דויד גרוסמן, ובעיקר – יורם קניוק – כדי לתאר את הרטוריקה הספרותית – לאור ההתמודדות שלה עם תגובות החברה הישראלית. אני אשתמש גם בספרה האחרון של פרופ' רות קרטון-בלום, שבו גילו הסופרים את ליבם, ודיברו על הפחד שלהם מהבעת דעות שנויות במחלוקת, הדרכים הספרותיות שבהן הפחד הזה בא לידי ביטוי, וההתגברות עליו.

את השיטות הרטוריות שאפיינתי, בהן משתמשים סופרים כדי לטאטוא את דעותיהם, אשווה לעבודתו המחקרית של נשיא ביהמ"ש העליון, פרופ' אהרן ברק, בנושא שיטות לפרשנות במשפט.

אני אקדים את המאוחר ואציין – שהמסקנה הבלתי נמנעת לדעתי, היא ש"טאטוא הוא טאטוא". בין אם הוא נעשה ברטוריקה משפטית, ובין אם הוא נעשה ברטוריקה ספרותית.

לדעתי האישית, כפי שאנמק, במקרה הראשון (המשפטי) – הטאטוא ראוי ומחוייב; במקרה השני (הספרותי) – הטאטוא איננו ראוי.

פרק ראשון: האם בכלל קיים "טאטוא", ומה משמעותו אצל סופרים ישראליים?

כדי להסביר את המושג, אשתמש במשל ללחץ חברתי – ספרה של איין ראנד – "כמעין המתגבר".¹ הספר עוסק בדרך שבה החברה מעצבת את הדעות של אנשיה, לתבניות קבועות מראש; תבניות שאין מהן חריגה. החברה בספרה של ראנד מפעילה לחץ חברתי, ולחץ כלכלי, כדי להוקיע אדריכלים (ולמעשה, כל אחד) שמעזים לפרוץ גבולות, ולבטא את עצמם בצורה שונה, חדשה, יצירתית.

בספר, מידת ההצלחה בלימודים, בכתיבה עיתונאית, ובחיים – נקבעת על פי היכולת לחקות יצירות שנחשבות כ"קלאסיות" וכאשר המטאפורה לכך היא תחום שמשלב דיוק מדעי עם ביטוי עצמי אומנותי: ארכיטקטורה). להבדיל מהיכולת ליצור משהו חדש, שנתפשת כאיום כמעט קיומי על אושיות החברה (אבל מתוארת ע"י הסופרת כערך עליון – המביא לקידום החברה והאנושות).

העיתונות, בספר כמו במציאות, חייבת לייצג את הקונצנזוס החברתי כדי להתקיים, קרי, למכור עיתונים. כך, במעגל שוטה של עיתונות שמעצבת ומעוצבת בו זמנית ע"י דעת הקהל – הקיבעון הרעיוני ("חזרה למקורות קלאסיים וחיקויים"), הופך לערך עליון באותה חברה. לאורך הספר, עוברת כחוט השני דממה דקה, היא שתיקת הביטוי העצמי האישית, או ליתר דיוק: הדעה האישית השונה, האחרת. בכניעה וכפיפות ללחץ החברה.

רק גיבור הספר, שזוכה להילה רומנטית בתיאוריה של ראנד, הווארד רוואק, מעז לבטא את עצמו וליצור יצירות חדשות, בהתעלם מהשיטות ה"מקובלות" וה"נכונות".

המחיר לכך הוא כבד מבחינתו: כשלוך כלכלי; הוא מאבד את אהובתו, מכיוון שלא יוכל להבטיח לה בטחון כלכלי או אישי; הוא משמיד יצירה שלו ש"הותאמה" לקריטריונים של אחרים ונשפט על כך; הוא "נזרק" מביה"ס לאדריכלות, לא לפני שהדיקן מנסה לשכנע אותו לבטא את עצמו פחות ולהיות יותר קונפורמיסטי.

בהמשך הספר אנחנו גם מתוודעים לאדריכל שהיה פעם מצליח, אך העז לפרוץ את המסגרת ולחדש – ולכן הפך "שיכור זקן, בעל משרד נשכח ועזוב אי שם בפאתי העיר".²

בישראל, לדעתי, התחום הבולט ביותר שבו ניתן למצוא לחץ חברתי שכזה, הוא הפוליטיקה. כשאני אומר "פוליטיקה", אני מתכוון לנושאים שנויים במחלוקת חברתית וציבורית, דוגמת יחסי יהודים-ערבים, יחסי דתיים-חילוניים-חרדים וכיוצ"ב, במובן הרחב ביותר שלהם.

קשה לדעות שנויות במחלוקת להגיע להכרה ציבורית, אולי משום שהפוליטיקה היא צורך קיומי-בטחוני בישראל, שמשפיע על שגרת חיינו היומיומית. אפילו סופרים שדעתם הפוליטית ידועה ונשמעת כיום,³ כמו יורם קניוק, או דויד גרוסמן – כתבו ספרי סיפורת "חפים" ממסרים פוליטיים. לדוגמא: "עוד סיפור אהבה" ליוס קניוק, הוא רומן העוסק בסיפור אהבה מלכולי. אולם לא מצאתי בו עיסוק

זה הוא נפסל. הפעם, ביהמ"ש הרגיש שהקרקע הפוליטית והציבורית שונה. מבחינה משפטית-מדעית, הנימוק לאישור הקרנת הסרט הפעם היה מבוסס על אותו כלי משפטי: הפרשנות המשפטית של אותן תקנות; אלא שהפעם התוצאה הייתה הפוכה: העתירה נתקבלה, והסרט אושר.¹⁹

פרק שלישי: הפרשנות המשפטית.

הפרשנות הטקסטואלית המשפטית-מדעית, נוסחה ע"י נשיא ביהמ"ש העליון, פרופ' אהרן ברק.

ברמת הפשטה גבוהה, הוא מחלק אותה ל-4 רמות שונות:

מיפוי כל הפירושים שהדעת יכולה לסבול: הכוונה לא לפירוש מילוני, או לפירוש לשוני-אקדמי, אלא לכל האפשרויות שיכולות לנבוע מהטקסט.²⁰

חיפוש "התכלית הסובייקטיבית": חיפוש כוונתו המקורית של מנסח הטקסט, כפי שהוא עצמו התכוון אליה, וכפי שהוא עצמו חשב עליה.²¹ כלומר, חיפוש "למה התכוון המשורר".

מבין פירושים שונים אפשריים – בחירת הפירוש שנראה צודק, הגיוני ומוסרי יותר – וניפוי כל השאר (משמע, שייבחרו כאן רק הנושאים שלא שנויים במחלוקת ציבורית עזה מדי – ר.ג.22).

חיפוש "התכלית האובייקטיבית": התכלית האובייקטיבית, משמע פניה לערכי היסוד של השיטה, שעליהם ישנה הסכמה אובייקטיבית, של כלל הציבור בישראל.²³ דרכי היסוד של השיטה כוללים ערכים שעליהם המדינה מושתתת, ונראים כתפישות יסוד בחברה הישראלית. הכוונה לערכים כמו: הזכות להשתתף בבחירות, חופש הביטוי, שוויון לנשים, הזכות להליך משפטי הוגן, הזכות לכבוד, הזכות לחופש עיסוק ועוד; פרופ' ברק מגדיר את התכלית האובייקטיבית כערכים שמשותפים עם הזמן ועם הבשלות החברתית של הציבור בישראל, בתהליכים חברתיים ותהליכים היסטוריים.²⁴

(המשך בגליון הבא)

לדעות אישיות, ורצונות, ששייכים לתחום הפסיכולוגיה-רסוציולוגיה. לא ניתן לעשות מהם מדע ולנתחם בכלים של "נכון" או "לא נכון". לעומת זאת, "רשות הרבים" היא תחום חיים ותפישה, שבו למושג "נכון" ולמושג "מוסכם" יש משמעות. "רשות הרבים" מורכב מהיגדים ש"נכפפים" על תודעתנו, כלשונו של פרופ' ליבוביץ, ועליהם יש הסכמה מלאה, ולא יכול להיות אחרת.¹⁴ במילים אחרות, עיקר האבחנה בין התחומים, נעוץ בשאלה: "האם למושג 'נכון' יש משמעות או לא?"; כאשר ברשות היחיד, הכוללת דעות אישיות, אין למושג משמעות; אולם ברשות הרבים – ה"נכונה" וה"מדעית" – נכללים אך ורק מושגים מוסכמים על הכל כ"נכונים". לפי פרופ' ליבוביץ, המשמעות של "מדע" היא פיתוח כלי חשיבה שיטתית לוגיים, שלא יכולים להיות שנויים במחלוקת – בדיוק כשם, לצורך הדוגמא, ש: 1+1=2. אין בהם רצונות או פרשנות אישית. אלו מושגים שאין עליהם מחלוקת או ויכוח.

אני טוען, בהיקף מאבחנה זו, שטאטוא הוא דרך רטורית ומחשבתית לעסוק אך ורק בנושאים ובדעות שנמצאים ברשות הרבים של החברה (נדיוק כשם שישנה דרך "קלאסית", מוסכמת ומקובלת לחשוב בספרה של איין ראנד). משמע, לאבחן את הנושאים השנויים במחלוקת (דבר שחייב להיעשות ע"י הכותב עצמו, ולפי הבנתו את החברה בה הוא חי) – ולהימנע מהם.

דויד גרוסמן, כפי שמוסבר בספרה של פרופ' קרטון בלום, מבחין בין שתי קטגוריות בכתביה: "השפה האישית והפרטית יותר"¹⁵ (דברים שאינם שנויים במחלוקת – המקבילה ל"רשות הרבים" של ליבוביץ; טרמינולוגיה הפוכה לרעיונות דומים: ספרים שעסקו בנושאים כמו אהבה, או תקשורת בין אישית), לבין "השפה הכללית יותר". השפה ה"כללית", כהגדרתו, כוללת את "המצאיות הפוליטית-אקטואלית שפה ציבורית, כללית, השפה המולאמת". שפתו של הדיון הפוליטי העז – מעוזה של אי ההסכמה (ומה שליבוביץ' כינה "רשות היחיד"). כפי שציינתי, בשפה הציבורית עוסק גרוסמן, כמו גם קניוק, רק לאחר שביסס את עצמו כסופר – וכעת הוא פונה אל מה שקניוק מכנה "קוראים אמיצים".

לעניות דעתי, זו דוגמא מאלפת לדרך שבה חברה לוחצת, כפי שמכנה אותה קניוק, עוטפת יצירה ספרותית, מסיבות פוליטיות, ומנתחת אותה למוות". אולם עדיין נשארת השאלה המטרידה מכל: מדוע קניוק מערץ את אותם סופרים שמעזים להביע דעתם, ושהוא מכנה "גדולים מהחיים"¹⁶ וכותב עליהם: התשובה נמצאת בעיניי בין השיטין: זה לא מובן מאליו שאדם יוצא מול המוסכמות. המחיר לשלם בעבור יצירתיות וחשיבה מקורית עלול להיות כבד. קניוק, אגב, אפילו מכנה מאוחר יותר את הסופרים שהוא אוהב "מצורעים"¹⁷. מצד שני, נושא שהיום שנוי במחלוקת חברתית ופוליטית קשה, יכול מחר להפוך למוסכם, כשהקרקע החברתית מבשילה בשבילו. כך אירע, למשל, בנושא סרטים ארוטיים, שעלולים לפגוע ברגשות נוצרים בישראל.

בשנות השבעים פסלה המועצה לביקורת סרטים ומחזות מחזה המבוסס על שיר מאת דוד אבידן ושמו "מיץ". בתשובה לעתירה לבג"צ, שהגיש המשורר, כתב כב' השופט ברנזון, שהנושא שנוי במחלוקת ציבורית קשה, וש"אין זה מתפקידנו לשפוט אותו לשבט או לחסד"¹⁸. בג"צ אז טען שהמועצה לביקורת סרטים ומחזות היא גוף, שמייצג את כל שכבות האוכלוסיה בישראל, ועל כן שיקולו טוב משיקולו של בג"צ בנושא, מכיוון שהוא שנוי במחלוקת ציבורית ועלול לפגוע ברגשות הציבור" (כלומר, לחולל מהומה פוליטית – ר.ג.) – בגלל הבעייתיות הפוליטית (כלפי נוצרים) שבו. ביהמ"ש דחה את העתירה. המדובר היה בסרט ארוטי, שבו מוצגת גרסה שונה במקצת (בלשונו המעטה) מגרסת הנצרות לדרך שבה התעברה מרים. הדחייה של העתירה להצגת הסרט, נעשתה ע"י כלי משפט-מדעי, והוא פרשנות החוק והתקנות, על פיהם עובדת המועצה לביקורת סרטים ומחזות. כעבור 12 שנים, הוגשה לבג"צ עתירה דומה. העתירה הפעם כוונה כנגד פסילת סרטו של מרטין סקורסזי, "הפיתוי האחרון של ישו". כמו בסרט הקודם שנפסל, גם בסרט זה נכללו אלמנטים ארוטיים (הזיות ארוטיות של ישו), ועל רקע

1. א' ראנד "כמעין המתגבר" (מהדורה שלישית, ד. אהליהב תרגם מאנגלית, 1955).
2. שם, עמ' 23.
3. חיים ה' כהן ז"ל, מתייחס לדעותיו הפוליטיות של קניוק כחלק אינטגרלי מהשיח הפוליטי בישראל: מ' ששר "חיים כהן – שופט עליון, שיחות עם מיכאל ששר" (מהדורה ראשונה, 1990), עמ' 241. לעניין דעותיו הפוליטיות של גרוסמן: ר' קרטון-בלום "מאין נחלתי את שירי" (2002), עמ' 44-46.
4. י' קניוק "עוד סיפור אהבה" (1996).
5. ד' גרוסמן "דו קרב" (1982).
6. קרטון בלום לעיל הערה 3, עמ' 43.
7. שם הערה 3, עמ' 22.
8. שם, עמ' 71.
9. שם, עמ' 72.
10. י' קניוק "נבלות" (1997), עמ' 94.
11. שם, עמ' 32.
12. שם, עמ' 94-95.
13. י' ליבוביץ' וא' אגסי "שיחות על הפילוסופיה של המדע" (מהדורה שנייה, 1996), עמ' 59.
14. שם, עמ' 60.
15. שם, עמ' 43.
16. שם, עמ' 73.
17. שם, עמ' 74.
18. בג"צ 383/73 דוד אבידן נ' גרי לוי - יו"ר המועצה לביקורת סרטים ומחזות ואחרים, פ"ד (2), 766.
19. בג"צ 608/88 יוניברסל סיטי סטודיוס אינק. נ' המועצה לביקורת סרטים ומחזות ואחרים, פ"ד (2), 22.
20. א' ברק "פרשנות במשפט", (כרך שני: פרשנות החקיקה, תשנ"ג), עמ' 584.
21. שם, עמ' 294-295.
22. שם, עמ' 392, 360.
23. שם, עמ' 360.
24. א' ברק, "פרשנותם של חוקי היסוד", משפטים כב (תשנ"ג), 31, עמ' 42-43.